‘Anaforische relaties in het Nederlands’

M. Klein

bron
M. Klein, ‘Anaforische relaties in het Nederlands.’ In: M. Klein (red.), *Taalkundig beschouwd*. Martinus Nijhoff, Den Haag 1980, p. 206-221.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/klei013anaf01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

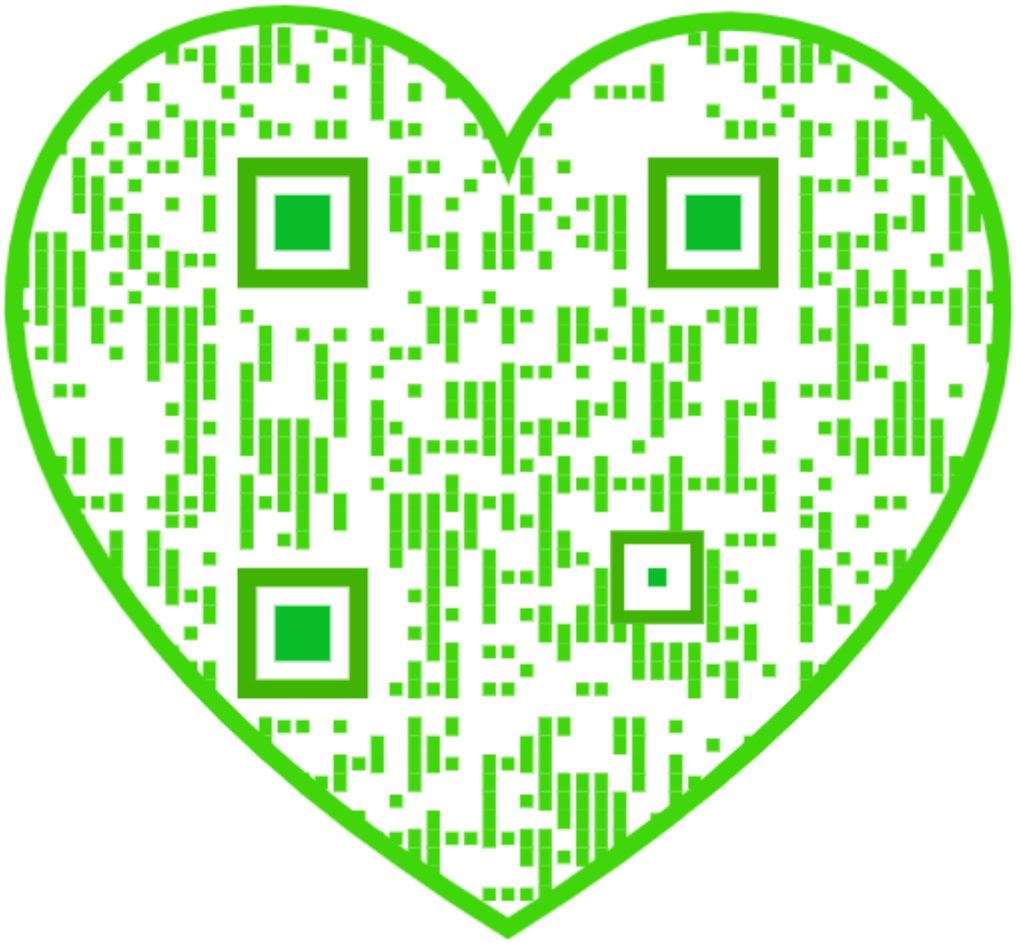

Anaforische relaties in het Nederlands*

M. Klein

Ter nagedachtenis aan prof. dr. B. van den Berg

1 Het doel van dit artikel

Dit artikel heeft een tweeledig doel. In de eerste plaats geeft het in de eerste paragraaf een beknopt overzicht van wat er binnen het kader van de generatieve grammatica is gedaan aan anaforische relaties, en op welke wijze. Het tweede doel is te laten zien, dat men de meest generaliserende beschrijving van anaforische relaties in het Nederlands verkrijgt, als men er van uitgaat, dat coreferentie en accentuering nauw met elkaar verbonden zijn en dat antecedent/anafoor-relaties binnen de enkelvoudige zin op een iets andere wijze beschreven moet worden dan wanneer antecedent en anafoor niet in dezelfde enkelvoudige zin zitten (paragraaf 2 en 3). In verband hiermee wordt aangetoond dat anaforische relaties ons inzicht kunnen verschaffen in de syntactische positie van bepaalde constituenten (PP's, adverbiale S-en etc.).

Met een anaforische relatie bedoel ik in dit artikel steeds een mogelijke relatie tussen een definiete antecedents-NP en definiet voornaamwoord, bv. als tussen *Jan* en *hij* in (1):

(1) *Jan* ontkende, dat *hij* de computer had afgezet

Over andere anafora, bv. *zichzelf* of *elkander*, handelt dit artikel niet. Indien het de bedoeling is, dat een pronomen als anafoor geïnterpreteerd wordt, zijn in de voorbeeldzinnen anafoor en antecedent cursief gedrukt, zoals in(1). Ik markeer de zinnen waarin geen anaforische relatie mogelijk is met een asterisk, om aan te geven dat de zin onwelgevormd is in anaforische lezing.

1.1 Langacker 1969

Het ligt voor de hand het feit dat in (2) *hij* kan verwijzen naar *Osewoudt* en in (3) niet, in verband te brengen met het verschil in volgorde waarin antecedent en anafoor worden aangeboden.

(2) *Osewoudt* ontkende, dat *hij* Eline had zien lopen
(3) **Hij* ontkende, dat *Osewoudt* Eline had zien lopen

* Over het onderwerp ‘Anaforische relaties’ heb ik met een groot aantal collega's uitvoerige discussies gehad. Van hen noem ik hier: P.A. Coppen, J. Koster, E. Th. G. Nuijtens, T. Scholten, M.C. van den Toorn, H.J. Verkuyl en M. Visscher. Ik wil hen graag danken voor hun weerwerk, aanvullingen en verbeteringen. Ook wil ik R. Arpots, L. Pieters, M. Raven-Kraats en F.A.G. Walraven danken voor hun kritische opmerkingen in het doctoraal-college 1978/79.

Blijkbaar is een interpretatie waarin *Osewoudt* en *hij* naar dezelfde man in de werkelijkheid verwijzen alleen mogelijk als het antecedent voorafgaat aan het pronomen. Toch is het 'voorafgaan' van het antecedent niet een voldoende voorwaarde. Dat blijkt uit zin (4) en (5):

(4) Dat *Osewoudt* Eline heeft zien lopen, ontkent *hij*
(5) Dat *hij* Eline heeft zien lopen, ontkent *Osewoudt*

In deze beide zinnen is een coreferentiële interpretatie van *Osewoudt* en *hij* mogelijk. Het relevante verschil tussen (3) en (5), de beide zinnen waarin het pronomen voorafgaat, is gelegen in het feit dat in (3) het pronomen 'hoger' (nl. in de hoogste S) zit dan in (5), waar *hij* subject van de onderwerpszin is. In Langacker 1969 wordt deze tweede voorwaarde voor een correcte coreferentiële interpretatie gedefinieerd in termen van 'commanderen':

(6) een knoop A commandeert een knoop B als
(i) A en B elkaar niet domineren, *en*
(ii) de eerste S-knoop boven A ook B domineert.

Ter toelichting diene het volgende diagram:

(7)

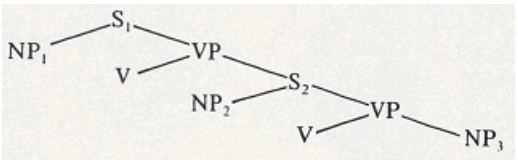

NP_1, commandeert NP_2 en NP_3. Immers, deze knopen domineren elkaar niet, en de eerste S-knoop boven NP_1 (d.i. S_1) domineert ook NP_2 en NP_3. Omgekeerd geldt niet, dat NP_2 of NP_3 knoop NP_1 commandeert: de eerste S-knoop boven NP_2 en NP_3 (d.i. S_2) domineert niet NP_1.

Als NP_1 in (7) een pronomen is en NP_2 een eigennaam of zelfstandig naamwoord, zou dat pronomen NP_1 voorafgaan aan NP_2 *en* tegelijkertijd NP_2 commanderen. Zo'n situatie treffen we aan in (3) **Hij ontkende dat Osewoudt Eline had zien lopen* waarin *Hij* en *Osewoudt* niet coreferentieel kunnen zijn. In (5) *Dat hij Eline heeft zien lopen, ontkent Osewoudt* commandeert *hij* de NP *Osewoudt* niet, omdat de eerste S-knoop boven *hij* de S-knoop van de subjectszin is die het één S hoger zittende *Osewoudt* niet domineert.

Langacker stelt nu, dat een coreferentiële interpretatie van een pronomen en een eigennaam/zelfstandig naamwoord uitgesloten is, als het pronomen *tegelijkertijd* de eigennaam/zelfstandig naamwoord *voorafgaat en commandeert*. Vandaar het verschil in welgevormdheid tussen (3) en (5).

De voorbeelden die Langacker gebruikt zijn steeds samengestelde zinnen waarin pronomen en (mogelijk) antecedent zich nooit in dezelfde deelzin bevinden. De S-knoop is in Langackers definitie het 'plafond' (term ontleend aan Verkuyl en Kerstens 1978), d.w.z. de categorie waarbeneden de relatie geldt. Deze vorm van commanderen wordt in dit artikel verder aangeduid als 'S-commanderen'.

Samenvattend kunnen we nu Langackers visie als volgt weergeven:

(8) Een coreferentiële interpretatie tussen een pronomen en een niet-pronominale NP is mogelijk tenzij het pronomen de niet-pronominale NP voorafgaat en tegelijkertijd S-commandeert

1.2 Reinhart 1976

In Reinhart 1976 tracht de auteur Langackers notie ‘S-commanderen’ zo bij te stellen, dat verscheidene tegenvoorbeelden van Lakoff (1968) ophouden tegenvoorbeelden te zijn. In een aantal van deze tegenvoorbeelden gaat het pronomen vooraf aan en commandeert het het antecedent, maar een coreferentiële interpretatie is wel mogelijk, in tegenstelling tot wat (8) voorspelt:

(9) Naast '*m* zag *Joop* een heel enge jongen
(10) In *haar* bed bracht *Eline* heel wat zoete uurtjes door
(11) Miel sloeg '*m* dood voordat *de mug* gevaarlijk kon worden

Bovendien tonen (12) en (13) aan, dat coreferentie helemaal niet altijd mogelijk is als het antecedent het voornaamwoord voorafgaat:

(12) *Naast *Joop* zag-*ie* een heel enge jongen
(13) *In *Elines* bed bracht *ze* heel wat zoete uurtjes door

Langackers S-commanderen (8) voorspelt, dat (9)-(11) onwelgevormd zijn, maar (12) en (13) niet. In (9) bijvoorbeeld gaat '*m* vooraf aan *Joop* en de eerste S-knoop boven '*m*, domineert ook *Joop*, terwijl '*m* en *Joop*, elkaar niet domineren, zodat '*m* de NP *Joop* ook commandeert. In (12) gaat *ie* niet vooraf, dus zou dit pronomen coreferentieel moeten kunnen zijn met *Joop*.

Reinhart stelt onder meer op grond hiervan de commandeer-notie als volgt bij:

(14) Een pronomen mag zijn antecedent niet c-commanderen

waar onder c-commanderen wordt verstaan:

(15)
Een knoop A c-commandeert een knoop B als
(i) A en B elkaar niet domineren, *en*
(ii) de eerste vertakkende knoop boven A ook B domineert

Het verschil met (6) is, dat ‘de eerste S-knoop boven A’ vervangen is door ‘de eerste vertakkende knoop boven A’. Door deze verstrakking van de notie commanderen vormen de feiten (9)-(13) geen anomalieën meer. Het diagram (16), waarin *e* het identiteitselement aanduidt, laat zien waarom niet meer:

(16)

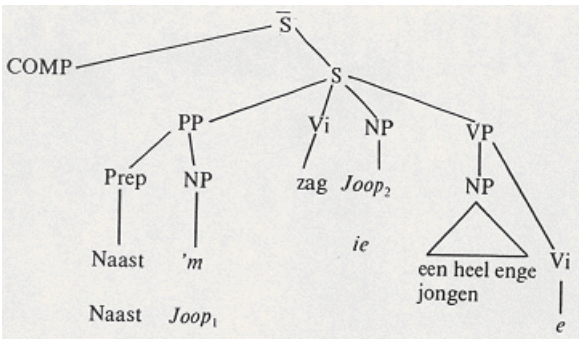

De eerste vertakkende knoop boven '*m* is de PP-knoop; deze domineert niet $Joop_2$, en dus is een coreferentiële lezing van $Joop_2$ en '*m* mogelijk. De eerste vertakkende knoop boven het subject *ie* is de S-knoop en deze domineert ook $Joop_1$. Gevolg: een anaforische lezing van *ie* is uitgesloten.

Het is belangrijk op te merken, dat in Reinharts visie de notie 'voorafgaan' irrelevant geworden is. Althans: dat denkt zij. In paragraaf 2 zal aangetoond worden, dat dit slechts gedeeltelijk juist is.

2 Nieuwe feiten: coreferentialiteit en accent

2.1

In de vorige paragraaf heb ik laten zien hoe Reinhart verklaren kan, dat zin (9) *Naast 'm zag Joop een heel enge jongen* wel een lezing heeft waarin '*m* en *Joop* coreferentieel zijn, maar zin (12) niet: **Naast Joop zag-ie een heel enge jongen*. De instrumenten daarvoor zijn de notie c-commanderen en hypothese (14). Dit instrumentarium schiet echter tekort in gevallen als (17):

(17)

a Volgens *Jan* was-*ziek*
b *Volgens *hem* was *Jan* ziek
c Naar de mening van *Jan* werkte-d-*ie* heel hard
d *Naar de mening van *hem* werkte *Jan* heel hard

Als *Volgens Jan* en *Naar de mening van Jan* een zelfde soort PP's zouden zijn als *Naast Joop* en *Naast 'm*, zouden we verwachten, dat (17)a en c geen coreferentiële lezing zouden hebben en (17)b en d wel. Het is echter juist omgekeerd. Dit heeft ongetwijfeld te maken met een syntactisch verschil tussen PP's met preposities als *volgens, naar* (als in (17) c en d), *ondanks, dankzij* etc. en PP's met locatieve preposities als *naast, onder, boven* etc. *Volgens + NP* heeft duidelijk de gehele zin in zijn bereik en *naast + NP* niet:

(18)

a Het is/was volgens Jan zo, dat hij ziek was
b *Het is/was naast Joop zo, dat hij een heel enge jongen zag

Vergelijk ook:

(19)

a Ondanks *Maries* hormonenkuur is *ze* niet harder gaan lopen

b Dankzij *Maries* hormonenkuur is *ze* harder gaan lopen

ze zou *Maries* c-commanderen, als de PP's in (19) dezelfde status zouden hebben als een PP als *Naast Joop* (zie (12)); we zouden dan geen coreferentiële lezing verwachten. Deze is in (19) evenwel heel goed mogelijk. Ook deze PP's hebben hun bereik over de gehele zin:

(20)

a Het is ondanks Maries hormonenkuur zo, dat ze niet harder is gaan lopen
b Het is dankzij Maries hormonenkuur zo, dat ze harder is gaan lopen

De parafrases (18) en (20) tonen op een gebruikelijke wijze het zinsbereik van *volgens, naar, dankzij* en *ondanks* aan. Op grond hiervan is het niet onredelijk deze PP's een hogere structurele status toe te kennen dan locatieve PP's, bijvoorbeeld als in (21):

(21)

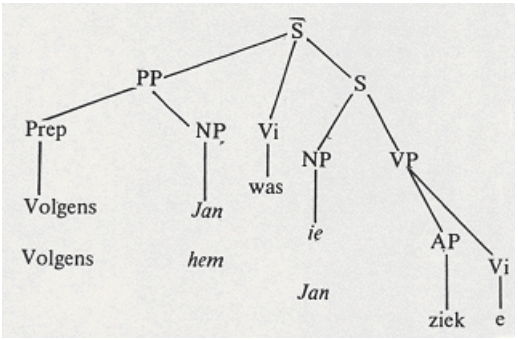

Het pronomen *ie* c-commandeert in (21) niet *Jan*, omdat de eerste vertakkende knoop boven *ie* (d.i. S) *Jan* niet domineert. Hiermee is de coreferentiële lezing van *Jan* en *ie* in (17)a verklaard. Alvorens de onmogelijkheid om *hem* en *Jan* in (17)b coreferentieel te interpreteren te verklaren, wil ik erop wijzen, dat deze structurele verschillen ook de volgende tegenstelling verklaart:

(22)

a *In *Annekes* kamer rookte *ze* een North State
b Volgens *Annekes* moeder rookte *ze* een North State

In (22)b, met een PP als in (21), wordt *Volgens Annekes moeder* niet ge-c-commandeerd door het pronomen *ze*. De locatieve PP *In Annekes kamer*, met een status als de PP in (16), bevindt zich wel in het commandeerbereik van het pronomen *ze*, omdat deze PP net als *ie* onmiddellijk gedomineerd wordt door S, waardoor *Annekes* ge-c-commandeerd wordt door *ie*.

De verklaring van de onwelgevormdheid van (17)b moet gezocht worden in de onmogelijkheid om *hem* in *volgens hem*, in tegenstelling tot *hem* in PP's als *naast hem* te reduceren tot '*m*.[1] Men vergelijke:

(23)

a Naast '*m* (zag *Joop* een heel enge jongen)
b *Volgens '*m* (zag *Joop* een heel enge jongen)

Het verband tussen coreferentialiteit en accentuering is in de literatuur herhaalde-

lijk gesignaleerd (zie bv. Akmajian en Jackendoff 1970; Culicover 1976). Coreferentie van een pronomen en een niet-pronominale NP wordt bv. onmogelijk als één van de beide met nadruk wordt uitgesproken:

(24)
*Naast *hém* zag *Jan* een slang
*Naast '*m* zag *Jàn* een slang

Culicover (1976) formuleert voor het Engels, in een andere terminologie en in een andere vorm, een beperking op de conferentialiteit die wij nodig hebben om de onwelgevormdheid van (17)b **Volgens hem was Jan ziek* te verklaren:

(25)
1/PRO en 2/NP kunnen coreferentieel zijn, maar niet als 1 en/of 2 beklemtoond is, of als constituent 1 constituent 2 c-commandeert.

Na *volgens* kán *hem* niet onbeklemtoond voorkomen (Walraven 1979: 207) getuige (23)b, en dus voorspelt een beperking als (25) de onwelgevormdheid van (17)b.

Het is interessant te zien hoe beperking (25) ook coreferentialiteitsverschijnselen in geheel andersoortige zinnen verklaart, zonder dat we een beroep hoeven te doen op ad hoc-hypotheses. Men beschouwe daartoe de volgende zinnen:

(26)
*Het is voor *hem* toch wel bijzonder leuk, dat *Andriessen* zo'n succes had met Prinsjesdag

(27)
*Voor *hem* is het toch wel bijzonder leuk, dat *Andriessen* zo'n succes had met Prinsjesdag

De niet -anaforische lezing (26) heeft als oppervlaktestructuur (28):

(28)

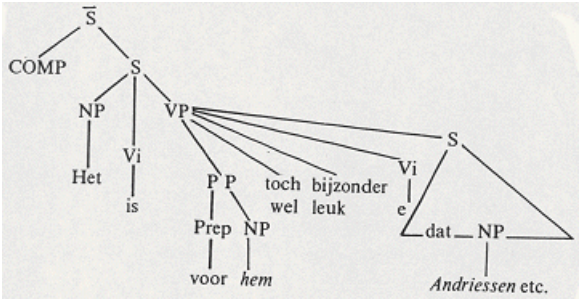

hem c-commandeert de NP *Andriessen* niet en dus voorspelt (14), dat een anaforische lezing van *hem* mogelijk is. In zin (27) bevindt de PP *voor hem* zich (waarschijnlijk) als dochter van S links van *is*, maar ook in dat geval zou *hem* anaforisch interpreteerbaar moeten zijn. In beide zinnen is een dergelijke interpretatie echter uitgesloten, in tegenstelling tot '*m* in (29) en (30):

(29) We hoorden achter '*m* beweren, dat *Andriessen* zo'n succes had op Prinsjesdag
(30) Achter '*m* hoorden we beweren, dat *Andriessen* zo'n succes had op Prinsjesdag

In deze zinnen is een coreferentiële lezing wel mogelijk, maar voorwaarde hiervoor is, dat het pronomen ongeaccentueerd blijft. In de posities waarin *voor hem* voorkomt in (26) en (27) kàn *hem* niet gereduceerd worden tot '*m*:

(31) *Het is voor '*m* toch wel bijzonder leuk, dat…
(32) *Voor '*m* is het toch wel bijzonder leuk, dat…

Wanneer we de PP *voor 'm* echter verplaatsen naar een positie waarin wel ongeaccentueerde pronomina kunnen voorkomen, blijkt een coreferentiële interpretatie heel wel mogelijk:

(33)
a Het is toch wel bijzonder leuk voor '*m*, dat *Andriessen* zo'n succes had met Prinsjesdag

Beperking (25) voorspelt de coreferentiële lezing van '*m* en *Andriessen* in (33)a op correcte wijze. Problematischer wordt het evenwel met een zin als (34)a:

(34)
a *Het is onbegrijpelijk voor '*m*, dat *Andriessen* zo'n succes had met Prinsjesdag

De oorzaak van dit verschil tussen (33)a en (34)a moet waarschijnlijk gezocht worden in de verschillende syntactische functies die de bewuste PP's in deze zinnen hebben. In traditionele termen: *voor 'm* in (33)a is een bijwoordelijke bepaling en *voor 'm* in (34)a is een belanghebbend voorwerp (cf. Van den Toorn 1979). Dat blijkt bij plaatsing van deze PP's voor resp. *bijzonder leuk* en *onbegrijpelijk*: alleen in zin (34)b is het voorzetsel *voor* weglaatbaar:

(33) b *Het is 'm bijzonder leuk, dat Andriessen…
(34) b Het is 'm onbegrijpelijk, dat Andriessen…

De onwelgevormdheid van (34)a, in coreferentiële lezing, moet naar mijn mening in verband gebracht worden met de weglaatbaarheid van het voorzetsel *voor* als het voor *onbegrijpelijk* komt te staan. Om het wat krasser te formuleren: als een voorzetsel weglaatbaar is, telt het niet mee voor 'c-commanderen'.[2] De PP-knoop moet in dat geval overgeslagen worden, zodat bijvoorbeeld in (34)a '*m* de NP *Andriessen* wel c-commandeert. We vinden deze veronderstelling bevestigd in andere gevallen:

(35) *Het was (aan) '*m* bekend, dat *Karel* geen kans maakte bij Tanya
(36) Het was algemeen van '*m* bekend, dat *Couperus* jongens leuker vond dan meisjes

Als we de PP *(aan) 'm* in (35) voor 'vol' zouden aanzien, zouden we niet kunnen verklaren, waarom in deze zin '*m* niet coreferentieel kan zijn met *Karel*; immers, als het een echte PP is, c-commandeert '*m* de NP *Karel* niet. Tellen we het weglaatbare

aan niet mee, dan is er geen probleem. In (36) is *van* niet weglaatbaar, ook niet als het voor *algemeen* geplaatst wordt, en een coreferentiële lezing is heel goed mogelijk.[3]

2.2 Hypothese (25) en anaforische relaties in samengestelde zinnen

Reinhart is van mening, dat de notie ‘voorafgaan’, die een essentieel onderdeel vormde van Langackers hypothese (zie (8)), in haar hypothese irrelevant geworden is. Dit is onjuist, althans als het gaat om samengestelde zinnen; ten aanzien van enkelvoudige zinnen kan Reinhart wel gelijk hebben (zie echter noot 3). Men beschouwe:

(37) *In de kamer van *Anneke* danste *zij* de tango
(38) In de kamer die *Anneke* gehuurd had danste *zij* de tango

(37) is een enkelvoudige zin en (14) voorspelt correct geen coreferentiële lezing. (38) bevat evenwel een ingebedde relatieve zin en deze zin, die verder gelijk is aan (37), is zonder meer perfect in coreferentiële lezing. Het is ongeloofwaardig de verschillen in grammaticaliteitsoordelen terug te voeren op een verschil in structurele status van deze PP's. Evenmin is het plausibel te veronderstellen, dat het complexe NP-eiland in (38) er de oorzaak van is, dat (14) niet van toepassing is. Reinhart (1976: 160) suggereert dit laatste, maar zonder overtuigend te worden; zij blijft zitten met een aantal uitzonderingen en twijfelachtige zinnen. Als haar visie juist zou zijn, zou men verwachten, dat ook (39) een welgevormde zin zou zijn:

(39) **Ze* danste de tango in de kamer die *Anneke* gehuurd had

Alle problemen verdwijnen echter, als we ten aanzien van antecedent/anafoor-relaties een onderscheid maken tussen dergelijke relaties in een enkelvoudige zin en die in een samengestelde zin. Voor de beschrijving van anaforische relaties in enkelvoudige zinnen lijkt ‘c-commanderen’ voldoende (zie echter noot 3); maar voor samengestelde zinnen speelt de notie ‘voorafgaan’, getuige (38) en (39), wel degelijk een rol. Beperking (25) zou voor samengestelde zinnen als volgt bijgesteld moeten worden:

(40)
In samengestelde zinnen kunnen 1/PRO en een 2/NP coreferentieel geïnterpreteerd worden, maar niet als het pronomen aan 2 voorafgaat en tegelijkertijd 2 c-commandeert, of als 1 en/of 2 beklemtoond is.

De eerder gegeven voorbeelden (29), (30) en (33)a tonen aan, dat ook in samengestelde zinnen de notie c-commanderen correct is en niet ‘S-commanderen’: in (33)a bijvoorbeeld (*Het is toch wel bijzonder leuk voor 'm, dat Andriessen zo'n succes had met Prinsjesdag*) S-commandeert '*m* wel *Andriessen*, maar van c-commanderen is geen sprake. S-commanderen zou dus ten onrechte voorspellen, dat in (33)a geen coreferentiële lezing mogelijk is.

Andere voorbeelden - zonder complexe NP-eilanden - tonen aan, dat (40) correct is:

(41) *Na *Annekes* eindexamen ging *ze* op kamers wonen
(42) Nadat *Anneke* eindexamen gedaan had, ging *ze* op kamers wonen
(43) **Ze* ging op kamers wonen, nadat *Anneke* eindexamen gedaan had

(44) *Zonder *Annekes* hond ging *ze* wandelen
(45) Zonder dat *Anneke* haar hond bij zich had, ging *ze* wandelen
(46) **Ze* ging wandelen, zonder dat *Anneke* haar hond bij zich had

De generalisatie die in Reinhart 1976 gemist wordt, is het feit dat in samengestelde zinnen (nevenschikking terzijde gelaten, zie noot 5) de ingebedde zin, met antecedent, *altijd* vooropgeplaatst kan worden zonder dat een eventuele coreferentiële lezing onmogelijk wordt doordat het pronominale subject van de hoofdzin dit antecedent c-commandeert. Wanneer de ingebedde zin niet voorafgaat, is coreferentialiteit uitgesloten (zie (39), (43) en (46)), tenzij deze ingebedde zin een andere, d.w.z. hogere structurele status heeft. De gevallen waarbij aan deze laatste mogelijkheid gedacht kan worden, zullen in de volgende paragraaf besproken worden.

3 Schijnbare tegenvoorbeelden tegen hypothese (40): in het voetspoor van Zwarts (1978)

3.1

In de vorige paragraaf heb ik laten zien, hoe een probleem voor Reinharts theorie, nl. zin (38), verdwijnt, als men een onderscheid maakt tussen antecedent/ anafoorrelaties in enkelvoudige zinnen (dan geldt alleen ‘c-commanderen’, zie (25)) en soortgelijke relaties in samengestelde zinnen (voor deze blijft gelden ‘voorafgaan *en* c-commanderen’, zie (40)).

In het Nederlands zijn zinstypen te vinden die op het eerste gezicht (40) lijken te weerspreken. Tot deze klasse van zinnen behoren zowet zinnen waarbij traditioneel gesproken wordt van onderschikking als zinnen met ‘balansschikking’ (zie voor dit type zinnen en deze term in de eerste plaats Bos 1964), die door verschillende vertegenwoordigers van de traditionele grammatica beschouwd worden als bestaande uit een hoofdzin + een bijzin met hoofdzinsvolgorde.

Eén voorbeeld van deze klasse van zinnen bespreekt F. Zwarts in zijn artikel ‘bijzinnen van graadaanwijzend gevolg’ (Zwarts 1978). De auteur geeft als voorbeeldzinnen onder meer:

(47)
Hij had zich jarenlang zo verdienstelijk gemaakt, dat de directie besloot om *de klerk* tot sous-chef te promoveren

(48)
Zoveel collega's verafschuwden *hem*, dat *de gekwelde ambtenaar* besloot naar een andere betrekking uit te zien

Zwarts wijst erop, dat deze bijzonderheid van graadaanwijzende gevolgzinnen correspondeert met mogelijke verschillen in bereik van het werkwoord van de hoofdzin. Een pronominaal subject in de hoofdzin en een niet-pronominale NP in de bijzin van graadaanwijzend gevolg kunnen niet coreferentieel zijn, indien de bijzin binnen het bereik van het werkwoord in de hoofdzin ligt:

(49) *Karel* ambieerde zo'n goede betrekking dat *hij* voor altijd rijk zou zijn
(50) **Hij* ambieerde zo'n goede betrekking dat *Karel* voor altijd rijk zou zijn

In deze laatste zinnen is de bijzin een soort complement van *zo'n goede*; men kan parafraseren: ‘Karel ambieert een betrekking [zo goed dat hij voor altijd rijk zou zijn]’. Een coreferentiële interpretatie is wel mogelijk als de bijzin van graadaanwijzend gevolg niet binnen het bereik van het werkwoord in de hoofdzin valt:

(51) *Karel* ambieerde zo'n veeleisende betrekking dat *hij* zijn huwelijk heeft moeten verbreken

(52) *Hij* ambieerde zo'n veeleisende betrekking dat *Karel* zijn huwelijk heeft moeten verbreken

De hierboven gegeven parafrase gaat niet op voor (51) of (52): ‘Karel ambieerde een betrekking [zo veeleisend dat hij zijn huwelijk heeft moeten verbreken]’. De bijzin is geen complement bij *veeleisend*, maar duidt een niet door Karel geambieerd gevolg aan. Zwarts verantwoordt deze verschillen in welgevormdheid door aan te nemen, dat er ‘lage’ bijzinnen van graadaanwijzend gevolg zijn (zoals in (49) en (50)) en ‘hoge’ bijzinnen van graadaanwijzend gevolg (zoals in (51) en (52)). In boomdiagrammen:

(53) ‘lage’ bijzin van graadaanwijzend gevolg

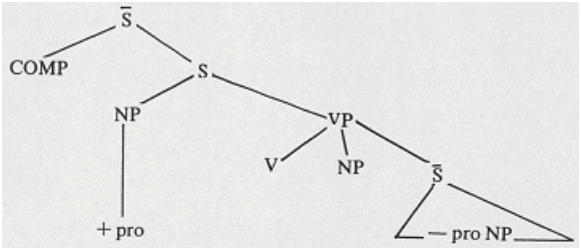

(54) ‘hoge’ bijzin van graadaanwijzend gevolg

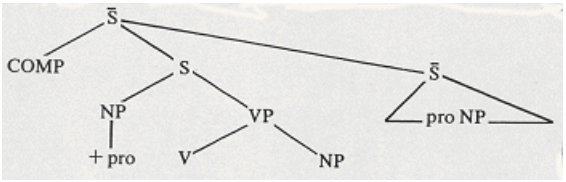

In (53) c-commandeert de pronominale NP de niet-pronominale NP in de bijzin. Hypothese (40) voorspelt, dat in een dergelijke structuur een coreferentiële lezing niet mogelijk is (zie (50)). In (54) c-commandeert het subjects-pronomen de niet-pronominale NP niet en het pronomen kan derhalve als anafoor gelezen worden (zie (52)).

De bijzin in (53) zit evenwel te laag ingebed. De objects-NP c-commandeert in deze structuur de niet-pronominale NP in de bijzin. Als de objects-NP een pronomen zou zijn, zou (40) voorspellen, dat een coreferentiële lezing niet mogelijk is voor zinnen als (55):

(55) Jan had het plan *hem* aan zo'n leuk meisje voor te stellen, dat *Karel* niet zou durven weigeren mee te gaan

Als de lage bijzin een dochter van de S-knoop is, is er geen tegenstrijdigheid met (40), omdat *Karel* dan niet ge-c-commandeerd wordt door *hem*.

(56)

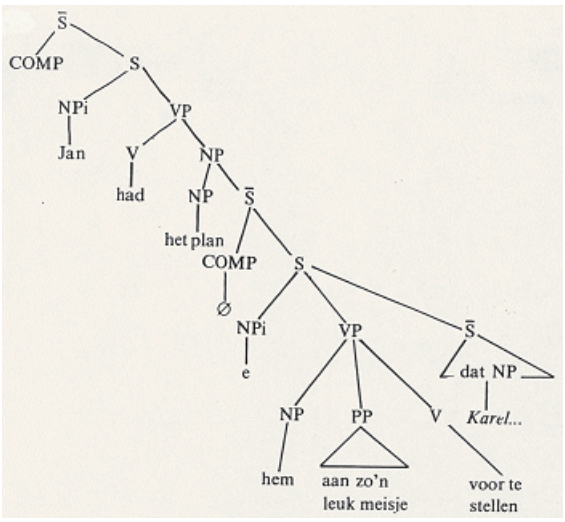

Dezelfde 'hoge' en 'lage' posities zouden kunnen worden aangenomen voor bepaalde bijzinnen die ingeleid worden door het voegwoord *toen*. Men vergelijke eerst de volgende twee zinnen:

(57) **Hij* kuste Eline, toen *Osewoudt* binnenkwam
(58) Eline kuste '*m*, toen *Osewoudt* binnenkwam

(57) is onwelgevormd in de bedoelde lezing, omdat *Osewoudt* ge-c-commandeerd wordt door het pronomen *Hij*. De welgevormdheid van (58) wijst erop, gegeven de correctheid van (40), dat de bijzin *toen Osewoudt binnenkwam* vastgehecht moet zijn aan S, en niet aan VP of S.

Er zijn echter ook *toen*-zinnen denkbaar die een hogere structurele status moeten hebben:

(59) *Hij* kende Eline al vele jaren toen *Osewoudt* plots besloot haar te huwen
(60) *Ze* was al jaren het huis uit toen *Eline* zich haar vaders woorden herinnerde
(61) *Hij* had al uren in de krant zitten lezen toen *Osewoudt* ineens bedacht, dat hij een vergadering had

Vergis ik me niet, dan worden deze zinnen gekenmerkt door een beschrijving van een toestand in de voorzin, in (59)-(61) versterkt door tijdsaanduidingen als *al vele jaren, al jaren, al uren*, gevolgd door een *toen*-zin. Anders dan in (57) en (58) is er in (59)-(61) geen sprake van een *toen* dat gelijktijdigheid uitdrukt. (57) en (58) zijn parafraseerbaar als 'Hij kuste Eline, op het moment dat Osewoudt binnenkwam'

en ‘Eline kuste 'm, op het moment dat Osewoudt binnenkwam’. (59)-(61) zijn niet op deze wijze te parafraseren, omdat de *toen*-zinnen hier veeleer een abrupte ommekeer in of contrast met de in de voorzin beschreven toestand aangeven. Min of meer hetzelfde vinden we in zinnen die een bijzin bevatten die ingeleid wordt door het voegwoord *tot(dat)*:

(62) *Hij* had steeds erg veel van Carola gehouden, tot(dat) *de oude heer Takma* ontdekte, dat zij hem beduvelde
(63) *Hij* had altijd weinig vertrouwen gehad in de Nederlandse economie, tot(dat) *Andriessen* zelfde belastingen mocht verdelen
(64) *Ze* had de Franse componisten nooit erg bewonderd, tot(dat) *Martha* Ravel ontdekte

Vergelijkbare zinnen, maar met andere voegwoorden:

(65) *Ze* had pas weer mee mogen doen nadat *Eline* beloofd had zich niet meer aan te zullen stellen
(66) *Ze* was haar verloofde al kwijt voordat *Eline* er erg in had

Vergelijk deze zinnen met (67) en (68):

(67) **Hij* had haar een waaier gegeven, nadat *Otto* verliefd was geworden
(68) **Ze* moet haar tasje afgeven, voordat *Eline* naar binnen gaat

Verschillende van de zinstypen die Bos (1964) ondergebracht heeft onder de noemer ‘Balansschikking’ dienen in dit verband ook genoemd te worden.
Balansschikkingzinnen bestaan uit een voorzin gevolgd door een nazin die begint met het voegwoord *of*, dat historisch gezien het nevenschikkend voegwoord *of* is.[4]

(69) *Hij* kon geen van zijn collega's ontmoeten, of *Frans* begon ruzie te maken over z'n syllabus
(70) Nooit komt-*ie* me tegen, of *Frans* vraagt of ik een minuutje voor hem heb
(71) *Hij* is niet zo knap, of *Guus* kan nog wel iets leren
(72) *Hij* was nauwelijks binnen, of *Paul* begon al vragen te stellen over de notulen

Balansschikking is ook in de volgende twee zinnen aanwezig, maar een coreferentiéle interpretatie van *Hij* en *Karel* is in deze gevallen uitgesloten:

(73) **Hij* wist niet beter, of *Karel* zou vanmiddag op de TV komen
(74) **Hij* twijfelt er niet aan, of *Karel* zal gauw op de TV komen

De onwelgevormdheid van (73) en (74) is minder verrassend als men de verhouding van nazin tot voorzin bekijkt. In (73) lijkt de *of*-zin verreweg het meest op een lijdend voorwerpszin, en in (74) op een voorzetselvoorwerpszin. Het is daarom zeker redelijk te veronderstellen, dat de *of*-zinnen in (73) en (74) ‘lage’ zinnen zijn, d.w.z. lager

ingebed dan de *of*-zinnen in (69)-(72), die veeleer een bijwoordelijk karakter hebben. Gegeven de juistheid van (40) is (75) een juiste weergave van de oppervlaktestructuur van bijv. (72):

(75)

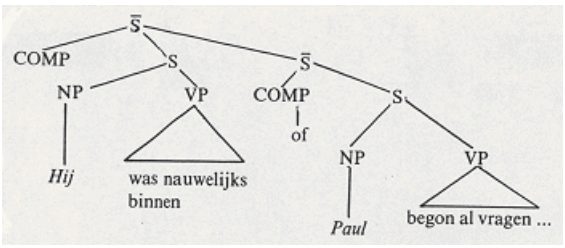

en (76) van (73):

(76)

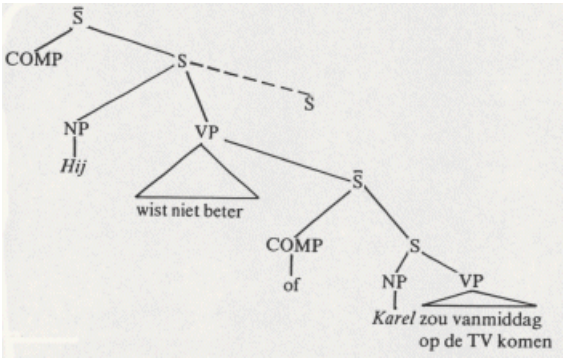

Strikt genomen zou de *of*-zin in (76) ook op het (met stippellijn aangegeven) S-niveau kunnen zitten, omdat inbedding op VP-niveau eigenlijk pas kan worden aangenomen, als aangetoond is, dat ook pronominale objecten in de voorzin niet coreferentieel kunnen zijn met een niet-pronominale NP in de nazin. Aangezien dergelijke objecten niet voor kunnen komen in de voorzinnen van (73) en (74) moeten we steunen op de overeenkomst met lijdend voorwerpszinnen en voorzetselvoorwerpszinnen.

De zeven argumenten die Bos (1964: 241, 242) aanvoert tegen een nevengeschikt zinsverband in balansschikking-zinnen met *of* lijken mij overtuigend. Ik zou er nog één aan willen toevoegen: in onvervalste nevenschikkingen is het onmogelijk dat het subject in het eerste lid coreferentieel is met enige NP in het tweede lid:

(77) **Hij* doet het of *Karel* doet het niet

Aangezien dit in (69)-(72) wel mogelijk is, kunnen deze zinnen niet samengesteld zijn door nevenschikking.[5]

3.2 Vaste volgorde van hoge en lage bijzinnen

In het voorafgaande hebben wij geconcludeerd, dat er hoge en lage bijzinnen van

graadaanwijzend gevolg bestaan, en dat sommige *of*-zinnen in balansschikking-zinnen bijzinnen zijn met een hoge status en andere *of*-zinnen bijzinnen met een lage status. Als dit correct is, dan is de verwachting gerechtvaardigd, dat aan het einde van een Nederlandse zin combinaties van dit soort zinnen een vaste volgorde vertonen, en wel zodanig, dat de hoge bijzin steeds aan het einde verschijnt en de lage bijzin daarvoor. Deze veronderstelling blijkt juist. De omgekeerde volgorde (eerst hoog, dan laag) levert steevast een onwelgevormde zin op. Als voorbeeld diene:

(78) *Karel* was nog niet zo rijk geworden [S_1 dat *hij* zich enige luxe kon veroorloven] [$S_2$of *hij* had al een Jaguar gekocht]

S_1 is een lage bijzin van graadaanwijzend gevolg, wat aangetoond kan worden door *Karel* in de hoofdzin en het pronomen *hij* in S_1 van plaats te laten verwisselen:

(79) **Hij* was nog niet zo rijk geworden [S_1 dat *Karel* zich enige luxe kon veroorloven] [S_2 of *hij* had al een Jaguar gekocht]

S_2 is een hoge bijzin, want in deze zin is deze substitutie wel mogelijk:

(80) *Hij* was nog niet zo rijk geworden [S_1 dat *hij* zich enige luxe kon veroorloven] [S_2 of *Karel* had al een Jaguar gekocht]

Omkering van deze lage en hoge bijzin levert op:

(81) **Hij was nog niet zo rijk geworden, of Karel had al een Jaguar gekocht dat hij zich enige luxe kon veroorloven.

Hoge bijzinnen van graadaanwijzend gevolg kunnen, indien gecombineerd met een andere, lagere bijzin wel als laatste voorkomen:

(82) *Hij* ambieerde zo'n veeleisende betrekking, toen *hij* in Nederland was teruggekeerd, dat *Karel* zijn huwelijk heeft moeten verbreken
(83) **Hij* ambieerde zo'n veeleisende baan, dat *Karel* zijn huwelijk heeft moeten verbreken, toen *hij* in Nederland was teruggekeerd

Zin (83) is alleen welgevormd als de *toen*-zin wordt geïnterpreteerd als zinsdeel van de *dat*-zin, maar is onwelgevormd in de lezing analoog aan (82), waarin de *toen*-zin zinsdeel is van de hoofdzin. Ook deze zinnen tonen dus aan, dat bijzinnen met een verschillende (‘hoge’ of ‘lage’) status in een vaste volgorde aan het einde van een Nederlandse zin verschijnen.

4 Conclusies

4.1

Hoewel enige problemen onopgelost zijn en soms zelfs nauwelijks besproken, geloof ik, dat in een aantal gevallen vooruitgang geboekt is. Ik wijs op de in paragraaf 2 besproken verschijnselen rond coreferentie en accent die leidden tot hypothese (25). Toetsing van die hypothese leidde tot de constatering dat de PP's *voor 'm* in (33)a en (34)a niet dezelfde status kunnen hebben. De weglaatbaarheid van *voor* in (34)b, een gegeven dat al bekend was uit de traditionele grammatica, bleek te corresponderen met de onmogelijkheid het pronomen na dit *voor*

anaforisch te interpreteren. Voorts leidde toetsing van hypothese (25) in 2.2 tot de gedachte dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen antecedent/anafoor-relaties in samengestelde zinnen en die in enkelvoudige zinnen. Tenslotte kwam aan het licht, dat bijzinnen van graadaanwijzend gevolg bepaald niet de enige zins-typen zijn waarvoor een 'hoge' en/of 'lage' structurele positie gemotiveerd kan worden (zie paragraaf 3), en dat deze 'hoge' of 'lage' posities een vaste volgorde aan het eind van de Nederlandse zin opleveren (zie paragraaf 3.2.).

Bibliografie

Akmajian, A. and R.S. Jackendoff (1970). 'Coreferentiality and Stress', *Linguistic Inquiry* 1, 124-126.

Bos, G.F. (1964) *Het probleem van de samengestelde zin*. The Hague 1964. *Acta Linguistica Rheno-Trajectina* IV.

Culicover, P.W. (1976). 'A Constraint on Coreferentiality', *Foundations of Language* 14, 109-118.

Hinds, John, and Nobuo Okada (1975). 'Backward Pronominalization Across Coördinate Structures', *Linguistic Inquiry* 6, 330-335.

Lakoff, George (1968). 'Pronouns and Reference'. Reproduced by the Linguistics Club Indiana University.

Langacker, Ronald W. (1969). 'On Pronominalization and the Chain of Command', in: Reibel, D.A. and S.A. Schane (eds.) *Modern Studies in English*, Englewood Cliffs, New Yersey.

Reinhart, Tanya (1976). *The Syntactic Domain of Anaphora*. MIT-dissertation (ongepubliceerd).

Terwey, T. (1892). 'Over de zoogenaamde bijzinnen met *of*, die met een 'ontkennende hoofdzin in verband staan', *Taal en Letteren* 1892.

Toorn, M.C. van den, (1979). *Nederlandse Grammatica*. 6e dr. Groningen.

Verkuyl, H.J. en J.G. Kerstens (1978). 'Structurele relaties', Putte, P.C.A. van. en H.J. Verkuyl (eds).

Nieuwe tegenstellingen op Nederlands taalgebied. Een bundel opstellen aangeboden aan Prof. dr. B. van den Berg, Utrecht 1978. *Ruygh-Bewerp* VIII.
Walraven, F.A.G. (1979). 'Vooropplaatsing en accentuering van pronomina in PP's, *Gramma* 3, nr. 3, 205-208.
Zwarts, F. (1978). 'Bijzinnen van graadaanwijzend gevolg', *Tabu* 8, 15-20.

Vragen

1 Wat is S-commanderen en wat is c-commanderen?
2 Op grond van welke observaties wordt S-command vervangen door c-command?
3 Op grond waarvan concludeert de auteur dat de notie 'voorafgaan' wel van belang is voor anaforische relaties in samengestelde zinnen?
4 Tot welke conclusies over de structurele status van bijzinnen kan de notie c-command ons brengen?
5 Wat is de functie van het gedeelte over *Vaste volgorde van hoge en lage bijzinnen* voor de rest van het betoog?

Eindnoten:

1 Verrassende observaties op het gebied van vooropplaatsing van pronomina in PP's en accentuering zijn te vinden in Walraven 1979.
2 H.J. Verkuyl maakt mij erop attent, dat het eigenlijk onjuist is te zeggen 'als een voorzetsel weg-laatbaar is, telt het niet mee voor 'c-commanderen'', omdat c-commanderen een structurele relatie is die niet opereert op de functies van zinsdelen of op lexicale informatie waaruit blijkt dat een voorzetsel optioneel is. Ik ben het met hem eens, maar handhaaf deze formulering, omdat zij ondanks genoemde bezwaren de problematiek duidelijk weergeeft.
3 Een probleemgeval blijft voor mij de zin (i) *Ik heb met 'm over Jan gesproken*, waarin ik '*m* en *Jan* niet als dezelfde persoon kan voelen, in tegenstelling tot de zin (ii) *Ik heb met Jan over 'm gesproken*, waarin dat wel mogelijk is. *Met* in (i) is weglaatbaar: (iii) *Ik heb 'm over Jan gesproken*, wat kan betekenen, dat ook in (i) '*m* de NP *Jan* c-commandeert. Maar die redenering gaat niet op in (iv): *Ik heb met 'm over Jan gepraat*, waarin *met* niet weglaatbaar is: (v) **Ik heb 'm over Jan gepraat*, maar coreferentialiteit van '*m* en *Jan* wel uitgesloten is, in tegenstelling tot in (vi): *Ik heb met Jan over 'm gepraat*. Zou 'voorafgaan' dan ook in enkelvoudige zinnen belangrijker zijn dan Reinhart dacht?
4 Het meest overtuigende argument hiervoor vind ik het feit dat het Duits, dat dezelfde zinstypen kent, voor dit *of* het voegwoord *oder* gebruikt, en niet het voorwaardelijke *ob: Da kommt keiner hinein, oderer er muss rein von allen sünden sein*. Voorbeeld ontleend aan Terwey 1892, waar ook andere Duitse zinnen te vinden zijn. De welgevormdheid van deze zinnen is mij bevestigd door collega's van het Instituut Duits van de KU te Nijmegen.
5 In Hinds and Okada 1975 worden een aantal gevallen besproken van 'Backward Pronominalization Across Ciördinate Structures' die bij mij de vraag doen rijzen of onderschikking en nevenschikking wel zulke absolute begrippen zijn. Is er bv. in (i) en (ii) sprake van onderschikking of nevenschikking?
(i) Help hem en Karel zal je eeuwig dankbaar zijn!
(ii) Help hem of Karel zal je eeuwig vervloeken!
Het feit dat *en* en *of* hier twee niet-gelijkwaardige zinnen verbinden, doet vermoeden, dat we hier in ieder geval niet met echte nevenschikking te maken hebben (vgl. *Doe je het of je doet het niet!). Ik laat deze problemen verder buiten beschouwing, hoe interessant ze ook zijn.